

قلاع و استحکامات دفاعی شهرستان‌های

کلیبر، خداآفرین و جلما

پژوهش و تألیف

پرویز کریمی

(دکترتاریخ و جغرافیا)

علی صرائی

(استادیار پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری)

با حمایت مالی سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران

سرمشانی	: پور کریمی، دیروز، ۱۳۶۶-
عنوان و نام پدیدآور	: قلاع و استحکامات دفاعی شهرستان‌های کلپیر، خداآفرین و جلفا / پژوهش و تألیف پرویز پور کریمی و علی صدرائی؛ ویراستار فریبا سعیدی انارکی؛ [برای] پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری
مشخصات نشر	: تبریز: پروژه ترجمه مسنلو، ۱۳۹۸
مشخصات ظاهری	: ۲۷۲ ص: مصور (رنگی)، جدول-
شابک	: ۹۷۸-۶۰۰-۷۶۸۹-۴۲-۴
وضعیت فهرست‌نویسی: فبا	
یادداشت	: کتاب حاضر با حمایت مالی سازمان منطقه آزاد تجاری صنعتی ارس منتشر شده است.
یادداشت	: کتابنامه: [ص ۲۶۵-۲۷۰]
موضوع	: قلعه‌ها -- ایران -- کلپیر
موضوع	: قلعه‌ها -- ایران -- خداآفرین (شهرستان)
موضوع	: قلعه‌ها -- ایران -- جلفا (آذربایجان)
موضوع	: قلعه‌ها -- ایران -- تاریخ
شناسنامه و کد	: صدرائی، علی- ۱۳۴۵ -
شماره افزودنی	: پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری
سفر و رده	: سازمان منطقه آزاد تجاری - صنعتی ارس
رده‌بندی کنگره	: DSR۲۸۵
رده‌بندی دیو	: ۹۵۵/۲۱

قلاع و استحکامات دفاعی شهرستان‌های کلپیر، خداآفرین و جلفا

مؤلفان ◇ پرویز پورکریمی و علی صدرائی

ویراستار ◇ فریبا سعیدی انارکی

ناشر ◇ پروژه ترجمه مسنلو

نوبت چاپ ◇ اول، ۱۳۹۸

تیراژ ◇ ۱۰۰۰ جلد

تعداد صفحه و قطع ◇ ۲۷۲ / وزیری

مروفپینی و صفحه‌آرایی ◇ خدمات نشر جام جم

چاپ و صمافی ◇ امین

شابک ◇ ۹۷۸-۶۰۰-۷۶۸۹-۴۲-۴

قیمت ◇ ۵۰۰۰۰ تومان

«کلیه حقوق مادی و معنوی این اثر محفوظ است.»

تیریزه فیایان امام، بازار کبود، فاز ۲، طبقه همگف، پلاک ۲۸۵

www.nashreprojehe.com

تلفن: ۰۹۱۴۳۰۵۹۰۲۲

فهرست مطالب

۱۷	پیشگفتار .....

■ فصل اول: شناخت جغرافیای محدوده مورد مطالعه

۱۷	مقدمه .....
۱۸	شناخت جغرافیای شهرستان کلیبر .....
۱۸	موقعیت ریاضی و نسبی شهرستان کلیبر .....
۱۸	توپوگرافی شهرستان کلیبر .....
۱۹	اقلیم شهرستان کلیبر .....
۲۰	منابع آب شهرستان کلیبر .....
۲۱	پوشش گیاهی و جانوری شهرستان کلیبر .....
۲۲	معادن شهرستان کلیبر .....
۲۲	جغرافیای انسانی شهرستان کلیبر .....
۲۳	جغرافیای تاریخی شهرستان کلیبر .....
۲۳	شناخت جغرافیای شهرستان خداآفرین .....
۲۳	موقعیت ریاضی و نسبی شهرستان خداآفرین .....
۲۴	توپوگرافی شهرستان خداآفرین .....
۲۴	اقلیم شهرستان خداآفرین .....
۲۵	منابع آب شهرستان خداآفرین .....
۲۵	پوشش گیاهی و جانوری شهرستان خداآفرین .....
۲۶	معادن شهرستان خداآفرین .....
۲۶	جغرافیای انسانی شهرستان خداآفرین .....
۲۷	جغرافیای تاریخی شهرستان خداآفرین .....
۲۹	شناخت جغرافیای شهرستان جلفا .....
۲۹	موقعیت ریاضی و نسبی شهرستان جلفا .....
۳۱	توپوگرافی شهرستان جلفا .....
۳۳	اقلیم شهرستان جلفا .....
۳۴	منابع آب شهرستان جلفا .....
۳۵	پوشش گیاهی و جانوری شهرستان جلفا .....
۳۶	معادن شهرستان جلفا .....
۳۷	جغرافیای انسانی شهرستان جلفا .....
۳۷	جغرافیای تاریخی شهرستان جلفا .....

۴۱	..... مقدمه
۴۲	..... واژه‌شناسی و مفهوم‌شناسی استحکامات دفاعی
۴۲	..... استحکامات
۴۲	..... قلعه
۴۳	..... دژ/ کهندژ/ قهندژ
۴۳	..... ارگ/ ارک
۴۴	..... گونه‌شناسی استحکامات دفاعی از منظر پلان و ساختار معماری
۴۴	..... غارها و پناهگاه‌های سنگی
۴۴	..... قلعه‌ها
۴۵	..... قلعه‌های کوهستانی
۴۶	..... قلعه‌های دشتی یا جلگه‌ای
۴۷	..... استحکامات دفاعی شهری و روستایی
۴۸	..... استحکامات دفاعی منطقه‌ای
۵۰	..... کارکردها و استحکامات دفاعی
۵۱	..... ارت و نیروی حکم
۵۱	..... تامین امنیت شهرها و حاده‌ها
۵۲	..... دفاع از مرزها
۵۲	..... زندان
۵۲	..... پناهگاه مخالفان و یاغیان
۵۳	..... پناهگاه مردم عادی
۵۳	..... اجزا و عناصر معماری قلاع و استحکامات دفاعی
۵۳	..... بارو/ باره/ حصار
۵۴	..... برج
۵۵	..... دروازه
۵۶	..... خندق
۵۷	..... تخته‌پل
۵۷	..... کنگره
۵۸	..... درز پیکان/ مزغل
۵۸	..... ارگ
۵۹	..... شارستان
۵۹	..... ریض
۶۰	..... خانه‌های قلعه‌نشینان
۶۰	..... سربازخانه
۶۱	..... انبارهای آذوقه
۶۲	..... آب انبار و چاه آب
۶۳	..... سایر عناصر معماری
۶۳	..... پیشنهاد ساخت قلاع و استحکامات دفاعی در ایران
۶۴	..... دوران پیش از تاریخ
۶۵	..... دوران تاریخی

۶۵	دوره عیلام، اورارتو و ماد
۶۷	دوره هخامنشی
۶۸	دوره اشکانی
۶۸	دوره ساسانی
۶۹	دوران اسلامی
۶۹	قرون اولیه اسلامی
۷۰	دوره آل بویه و سلجوقی
۷۱	جنبش اسماعیلیه
۷۱	دوره ایلخانیان و تیموریان
۷۲	دوره صفویه
۷۲	دوره افشاریه، زندیه، قاجاریه

■ فصل سوم: قلعه‌ها و استحکامات دفاعی شهرستان کلپیر

۷۵	قلعه پیغام/ قلعه سی
۷۵	موقعیت جغرافیایی
۷۶	بقایای معماری قلعه پیغام
۸۲	داده‌های سفالی قلعه
۸۳	تعیین قدمت قلعه براساس منابع تاریخی و بررسی‌های میدانی
۸۴	قلعه کلالق (۱)
۸۴	موقعیت جغرافیایی
۸۵	بقایای معماری قلعه کلالق (۱)
۸۸	داده‌های سفالی قلعه کلالق (۱)
۸۹	تعیین قدمت قلعه کلالق (۱) براساس منابع تاریخی و بررسی‌های میدانی
۹۰	قلعه کلالق (۲)
۹۰	موقعیت جغرافیایی
۹۰	بقایای معماری قلعه کلالق (۲)
۹۴	داده‌های سفالی قلعه کلالق (۲)
۹۴	تعیین قدمت قلعه کلالق (۲) براساس منابع تاریخی و بررسی‌های میدانی
۹۶	قلعه سامی‌خان (برج فرخی)
۹۶	موقعیت جغرافیایی
۹۷	بقایای معماری و داده‌های باستان‌شناختی قلعه سامی‌خان
۹۹	تعیین قدمت قلعه براساس منابع تاریخی و بررسی‌های میدانی
۹۹	قلعه بابک
۹۹	موقعیت جغرافیایی
۱۰۱	بقایای معماری قلعه بابک
۱۰۷	داده‌های سفالی قلعه بابک
۱۰۷	تعیین قدمت قلعه بابک براساس منابع تاریخی و بررسی‌های میدانی
۱۱۰	قلعه آغویه
۱۱۰	موقعیت جغرافیایی
۱۱۱	بقایای معماری قلعه آغویه

۱۱۴	داده‌های سفالی قلعه آغویه
۱۱۵	تعیین قدمت قلعه آغویه براساس منابع تاریخی و بررسی‌های میدانی
۱۱۶	قلعه کوشلی
۱۱۶	موقعیت جغرافیایی
۱۱۷	بقایای معماری قلعه کوشلی
۱۲۰	داده‌های سفالی قلعه کوشلی
۱۲۱	تعیین قدمت قلعه کوشلی براساس منابع تاریخی و بررسی‌های میدانی
۱۲۱	قلعه آغ‌دش
۱۲۱	موقعیت جغرافیایی
۱۲۱	بقایای معماری قلعه آغ‌دش
۱۲۵	داده‌های سفالی قلعه آغ‌دش
۱۲۶	تعیین قدمت قلعه آغ‌دش براساس منابع تاریخی و بررسی‌های میدانی

■ فصل چهارم: قلعه‌ها و استحکامات دفاعی شهرستان خداآفرین

۱۲۷	قلعه آواکین
۱۲۷	موقعیت جغرافیایی
۱۲۷	بقایای معماری قلعه آواکین
۱۳۲	داده‌های سفالی قلعه آواکین
۱۳۶	تعیین قدمت قلعه آواکین براساس منابع تاریخی و بررسی‌های میدانی
۱۳۷	قلعه اویری
۱۳۷	موقعیت جغرافیایی
۱۳۸	بقایای معماری قلعه اویری
۱۴۱	داده‌های سفالی قلعه اویری
۱۴۳	تعیین قدمت قلعه اویری براساس منابع تاریخی و بررسی‌های میدانی
۱۴۳	قلعه پیریدان
۱۴۳	موقعیت جغرافیایی
۱۴۳	بقایای معماری قلعه پیریدان
۱۴۹	داده‌های سفالی قلعه پیریدان
۱۴۹	تعیین قدمت قلعه پیریدان براساس منابع تاریخی و بررسی‌های میدانی
۱۵۱	قاطر قلعه‌سی
۱۵۱	موقعیت جغرافیایی
۱۵۲	بقایای معماری قاطر قلعه‌سی
۱۵۵	داده‌های سفالی قاطر قلعه‌سی
۱۵۶	تعیین قدمت قاطر قلعه‌سی براساس منابع تاریخی و بررسی‌های میدانی
۱۵۷	قلعه دارآغزی
۱۵۷	موقعیت جغرافیایی
۱۵۸	بقایای معماری قلعه دارآغزی
۱۶۱	داده‌های سفالی قلعه دارآغزی
۱۶۱	تعیین قدمت قلعه دارآغزی براساس منابع تاریخی و بررسی‌های میدانی
۱۶۵	قلعه گونی / قیزقلعه‌سی وینق

۱۶۵	موقعیت جغرافیایی
۱۶۵	بقایای معماری قلعه گونی وینق
۱۶۹	داده‌های سفالی قلعه گونی وینق
۱۷۱	تعیین قدمت قلعه گونی براساس منابع تاریخی و بررسی‌های میدانی
۱۷۴	قلعه قره‌قوچ
۱۷۴	موقعیت جغرافیایی
۱۷۴	بقایای معماری قلعه قره‌قوچ
۱۸۰	داده‌های سفالی قلعه قره‌قوچ
۱۸۰	تعیین قدمت قلعه قره‌قوچ براساس منابع تاریخی و بررسی‌های میدانی
۱۸۳	قلعه کلاله علیا
۱۸۳	موقعیت جغرافیایی
۱۸۳	بقایای معماری کلاله علیا
۱۸۶	داده‌های سفالی کلاله علیا
۱۸۹	تعیین قدمت قلعه کلاله علیا براساس منابع تاریخی و بررسی‌های میدانی
۱۹۰	قلعه کاسه سفلی
۱۹۰	موقعیت جغرافیایی
۱۹۱	بقایای معماری قلعه کاسه سفلی
۱۹۳	داده‌های سفالی کاسه سفلی
۱۹۴	تعیین قدمت قلعه کاسه سفلی براساس منابع تاریخی و بررسی‌های میدانی
۱۹۴	قلعه اوزان
۱۹۴	موقعیت جغرافیایی
۱۹۴	بقایای معماری قلعه اوزان
۱۹۸	داده‌های سفالی قلعه اوزان
۱۹۹	تعیین قدمت قلعه اوزان براساس منابع تاریخی و بررسی‌های میدانی
۲۰۰	قلعه داش‌بورون یا قره‌قیه
۲۰۰	موقعیت جغرافیایی
۲۰۱	بقایای معماری قلعه داش‌بورون
۲۰۴	داده‌های سفالی قلعه داش‌بورون
۲۰۴	تعیین قدمت قلعه داش‌بورون براساس منابع تاریخی و بررسی‌های میدانی
۲۰۶	قلعه مردانقم / دره قلعه‌سی
۲۰۶	موقعیت جغرافیایی
۲۰۷	بقایای معماری قلعه مردانقم
۲۱۱	داده‌های سفالی قلعه مردانقم
۲۱۱	تعیین قدمت قلعه مردانقم براساس منابع تاریخی و بررسی‌های میدانی

■ فصل پنجم: قلعه‌ها و استحکامات دفاعی شهرستان جلفا

۲۱۵	قلعه کردشت
۲۱۵	موقعیت جغرافیایی
۲۱۵	بقایای معماری قلعه کردشت
۲۲۳	داده‌های سفالی قلعه کردشت

پیشگفتار

از زمان‌های قدیم تاکنون، دفاع یکی از خصلت‌های فطری انسان بوده و در طول ادوار تاریخ بشری تهدیدات با انسان همراه بوده است. در واقع، انسان از آغاز آفرینش تاکنون با پدیده تهدید روبه‌رو بوده و آسیب‌های جانی، مالی و روحی - روانی جبران‌ناپذیری متحمل شده و همواره در تلاش بوده تا تهدید غلبه نموده و به امنیت دست یابد. از این رو، بشر همواره با اتخاذ شیوه‌هایی سعی در کاهش اثرات زیان‌بار این‌گونه تهدیدات در محیط زندگی خویش داشته است تا بتواند ضریب امنیت سازه‌های خود را در برابر تهدیدات و آسیب‌پذیری‌ها به بالاترین حد ممکن ارتقاء دهد یا سدها، ناهش از آن‌ها را به حداقل برساند. در دوره‌های مختلف، انسان بسته به شرایط طبیعی و جغرافیایی هر منطقه، روش‌های دفاعی مختلفی را مدنظر قرار داده است. البته شکل و روش دفاع به فراخور رشد ذهنی و فکری بشر تغییر کرده و رشد یافته است. در واقع، هر چه ماهیت و فناوری حمله تهدید رشد کند، و متحول شده، شکل و ماهیت تهدید و چهارچوب و محتوای دفاع نیز تغییر کرده است. در این میان، یکی از شیوه‌های دفاعی بشر در برابر تهدیدات انسانی، ساخت استحکامات دفاعی بوده که گذر زمان در قالب معماری دفاعی و نظامی رشد کرده و به تکامل رسیده است.

قلعه‌سازی در ایران از آغاز ظهور این سبک معماری تا زمان انحلال تدریج تکامل یافته و متحول شده است؛ به گونه‌ای که پیشرفت‌هایی که از لحاظ استراتژی‌های جنگی و فنون و ابزارآلات نظامی برای مهاجمان و مدافعان به وجود آمد باعث شد پیش‌بینی‌های لازم برای متوقف کردن یا لااقل کند کردن سرعت مهاجمان در خارج قلعه و داخل آن مورد توجه قرار گیرد. در ادامه همین روند، ساخت قلعه‌ها تا اواخر دوره قاجار متداول بود، تا اینکه در این دوره با اختراع و به‌کارگیری سلاح‌های پیشرفته نظامی از جمله توپ‌های غول‌پیکر به تدریج نقش قلعه‌ها کم رنگ شد و از گردونه معماری نظامی - دفاعی و استراتژی‌های جنگی برای همیشه حذف گردید. در این میان، شهرستان‌های مرزی آذربایجان شرقی (کلبر، خداآفرین و جلفا) به خاطر موقعیت ارتباطی، کوهستانی و قرارگیری در حاشیه جنوبی رودخانه ارس (مرز طبیعی و

سیاسی) از ادوار گذشته مورد توجه بوده و همین مسئله باعث ایجاد قلعه‌ها و استحکامات دفاعی متعددی در این منطقه شده است. با این حال، استحکامات دفاعی و معماری نظامی این محدوده به طور شایسته و جامع شناسایی و مطالعه نشده و ابهامات اساسی در خصوص سیر تحول و تکامل این نوع معماری، سبک‌شناسی معماری و گونه‌شناسی کارکردی این قلاع وجود دارد. از این رو، هدف نگارندگان در کتاب حاضر، بررسی ساختار فضایی و کالبدی قلاع و استحکامات دفاعی شهرستان‌های کلیر، خداآفرین و جلفا با رویکرد تاریخ‌گذاری، سبک‌شناسی معماری و گونه‌شناسی کارکردی است.

کتاب حاضر مشتمل بر شش فصل است. در فصل اول، شرایط جغرافیایی شهرستان‌های کلیر، خداآفرین و جلفا از جمله اقلیم، توپوگرافی، منابع آب و پوشش گیاهی بررسی شده؛ چنانچه شناخت محیط جغرافیایی به‌عنوان عرصه پیدایش پدیده‌ها، از ملزومات اولیه در جهت شناخت جامع پدیده‌ها در پژوهش‌های مختلف است. در فصل دوم، ضمن اشاره به مفهوم استحکامات دفاعی، گونه‌شناسی استحکامات دفاعی از منظر پلان و ساختار معماری، کارکرد قلاع و استحکامات دفاعی، اجزاء عناصر معماری قلاع و استحکامات دفاعی و پیشینه ساخت قلاع و استحکامات دفاعی در ایران بررسی شده است. فصل سوم کتاب، درباره قلاع و استحکامات دفاعی شهرستان کلر، فصل چهارم درباره قلاع و استحکامات دفاعی شهرستان خداآفرین، فصل پنجم درباره قلاع و استحکامات دفاعی شهرستان جلفا و در نهایت، فصل ششم درباره تحلیل عوامل موثر در مکان‌گزینی، شکل‌گیری و افول قلاع شهرستان‌های کلیر، خداآفرین و جلفا است. یافته‌های این فصل حاکی از آن است که سهولت دسترسی به منابع آب و نزدیکی به رودخانه‌ها و چشمه‌ها برای تامین آب مورد نیاز قلعه‌نشینان و قلعه‌نشینان، ارتفاع مناسب و اشراف و تسلط بر محیط پیرامونی و دسترسی آسان به راه‌های مواصلاتی تأثیر به‌سزایی در مکان‌گزینی و شکل‌گیری قلاع محدوده مورد مطالعه داشته است. در این قلاع، از توپوگرافی و شکل زمین به بهترین شکل ممکن استفاده شده و پلان و الگوی گسترش آنها به صورت ارگانیک شکل گرفته است. تنوع قلعه‌ها در این منطقه کوهستانی به گونه‌ای است که پلان و شکل هندسی هیچ قلعه‌ای همسان قلعه دیگری نیست و اصل سلسله مراتب دسترسی در فضای معماری این قلاع با هدف افزایش قابلیت دفاعی و تدافعی آنها رعایت شده است. قلعه‌های محدوده مورد مطالعه به مانند قلعه‌های سایر مناطق ایران، کارکردهای متعددی داشته است، که کارکرد نظامی و سرحدی در حاشیه رود ارس بارزتر است. قطعه سفال‌های جمع‌آوری شده از قلعه‌های محدوده مورد مطالعه دارای طیف رنگی خاکستری، قهوه‌ای، نخودی، آجری و قرمز

با تزئین نقش کنده، افزوده، برجسته، قالبی، نقاشی زیرلعابی و رولعابی، قلم مشکی و داغدار با نقش مایه‌های هندسی، گیاهی و حیوانی است. با توجه به جمیع داده‌ها و اطلاعات، قدمت قلعه‌های شهرستان‌های کلبر، خداآفرین و جلفا را می‌توان در بازه زمانی عصر آهن تا اواخر دوره قاجار قرار داد. با استناد بر گاهنگاری نسبی، سه مقطع زمانی اورارتویی، اشکانی و قرون اولیه اسلامی بخصوص قرن سوم ق. (هم‌زمان با دوره خرمیدیان) در این منطقه شاخص‌تر است.

در پایان لازم می‌دانیم از تمامی بزرگواران و دوستان ارجمندی که به انحای مختلف در تدوین و چاپ این کتاب نگارندگان را یاری رساندند قدردانی کنیم. علی‌التخصیص مراتب سپاسگزاری و امتنان خویش را از بنیاد ملی نخبگان، مرکز نخبگان و استعدادهای برتر نیروهای مسلح در دانشگاه عالی دفاع ملی، پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری بخصوص از جناب آقای جلیلا شلش بافقی، جناب آقای دکتر بهروز عمرانی (ریاست محترم پژوهشگاه)، سرکار خانم دکتر میژه هادیان (معاونت محترم پژوهشی پژوهشگاه)، جناب آقای دکتر مهرداد ملک‌زاده (مدیر محترم امور پژوهش پژوهشگاه)، جناب آقای دکتر روح‌اله شیرازی (ریاست محترم پژوهشگاه باستان‌شناسی)، جناب آقای دکتر سیامک سرلک (معاونت محترم پژوهشگاه باستان‌شناسی)، سرکار خانم دکتر فریاد سعیدی انارکی و جناب آقای کیومرث کریمی بابت راهنمایی‌ها و مشاوره‌های ارزشمندشان، سرکاران بزرگوارمان در اداره کل میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی استان آذربایجان شرقی، اداره کل ثبت آثار ملی، مرکز اسناد و کتابخانه پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، کتابخانه و مرکز اسناد پژوهشگاه باستان‌شناسی و کتابخانه موزه ملی ایران بابت در اختیار قرار دادن منابع و گزارش‌های ثبتی، از جناب آقای شهریار شاکر، جناب آقای حمید کریم‌زاده، جناب آقای حسن صفری نژاد بابت همراهی در بازدید میدانی از قلعه‌ها، همچنین از جناب آقای مهرداد حسن نریمان (مدیر عامل محترم سازمان منطقه آزاد تجاری صنعتی ارس) و جناب آقای مهندس های کهن‌دل (قائم مقام محترم سازمان منطقه آزاد تجاری صنعتی ارس در مرکز خداآفرین) بابت تأمین هزینه چاپ این کتاب کمال تشکر و قدردانی را داریم و برای سایر عزیزانی که در تدوین و چاپ این کتاب با نظرات و پیشنهادات اصلاحی‌شان نگارندگان را یاری رساندند آرزوی توفیقات روزافزون داریم.

پرویز پورکریمی - علی صدرایی

زمستان ۱۳۹۸